

Kitörési kísérlet

Gyáni Gábor: Nemzeti vagy transznacionális történelem. Kalligram Kiadó, Budapest, 2018. 438 oldal

Gyáni Gábor, a magyar társadalomtörténeti kutatás meghatározó alakja 2018-ban tanulmánykötetet jelentetett meg a pozsonyi székhelyű, 1991-ben alapított szlovákiai magyar kiadó, a Kalligram gondozásában *Nemzeti vagy transznacionális történelem* címmel. A szerző a könyv kiadását megelőző tíz évben megjelent 23 tanulmányát és egy kifejezetten a tanulmánykötetbe szánt írását szerkesztette egybe. A kötet négy tematikai egysége 21 fejezetet tartalmaz, ami jelzi, hogy Gyáni Gábor a tanulmányok sorba rendezésénél erőteljesebb szerkesztői munkát végzett. A felhasznált tanulmányok időbeni eloszlása pedig arra utal (2008: 2 tanulmány, 2009: 1, 2010: 1, 2013: 1, 2014: 1, 2015: 7, 2016: 4, 2017: 6), hogy a szerző olyan tudománytörténeti és történetfilozófiai kérdéseknek szentelte ezt a kötetet, amelyek az utóbbi években a leginkább foglalkoztatták.

A könyv fejezetstruktúrájától elkülönülten mindössze két rövid szöveget tartalmaz a tanulmánykötet, egy háromoldalas bevezetőt és egy másfél oldalas epilógust. A bevezetőben Gyáni Gábor annak a meggyőződésének ad hangot, hogy a napjainkban domináns nemzeti történeti elbeszélések számos olyan gyengeséggel bírnak, amelyeket nem lehet meghaladni a nemzeti narratíva keretei között. Ilyenek a más nemzeti történelmek iránti mérsékelt érdeklődés és velük szembeni elfogultság vagy a nemzeti történeti perspektívából adódó vakfoltok. Nem véletlen, hogy a szerző a nemzeti történetírás meghaladására részint az *Annales* történet-szeinek interdiszciplináris ösmintáját, részint pedig az amerikai történetírásnak az utóbbi évtizedekben elért eredményeit említi példaként. A 20. század utolsó har-

madában az *Annales*-kör hatása volt gyakorlatilag az egyetlen, amely érdemben át tudta ütni a rankei módszertani és marxista történetfilozófiai alapokon nyugvó honi történetírás és oktatás hadállásait. Az amerikai történetírásban nagy hagyománnyal bíró globális történeti narratívák és regionális szintézisek nagy karriert futottak be az utóbbi másfél-két évtizedben a nemzetközi tudományos fórumokon, és ennek a híre eljutott a hazai történészekhez is. Ugyanakkor a bevezető végén Gyáni Gábor meglepően óvatosan fogalmaz: „...a transznacionális szemlélet jegyében folyó történeti vizsgálódás szintén teljes értékű tudományos törekvés.” (12. old.) A tanulmánykötet epilógusában azonban már sokkal bátrabban foglal állást a szerző: „A fokozott elméleti tudatosság imént vázolt körülményei között alakulhatott ki csupán a történetírásnak az a fajtája, melynek művelői ki szeretnének törni a ténypozitivizmus és a nemzeti történeti paradigma szűkre szabott kalitkájából.” (435. old.) Nos, vizsgáljuk meg ennek a kitörési kísérletnek az irányát, a stációit és a lehetőségeit.

Gyáni Gábor a kötet tanulmányait négy tematikai egységbe rendezte, az első öt tanulmányban a nemzeti történeti kánon kérdését vizsgálja, a következő hat tanulmányban az államtörténet vagy struktúratörténet dilemmájáról szól, a harmadik tematikai egység hat tanulmánya az *Utak a transznacionális történelemhez* fejezetcím alatt kaptak helyet, végül az utolsó négy tanulmányt a *Hazai körkép* összefoglaló cím fogja keretbe. A tanulmányokat olvasva különösen érdekes volt számomra a magyar történetírói hagyomány evolúciója, illetve az, hogy a 20. század meghatározó magyar történészei milyen módon és eredményességgel formálták ezt a történetírói hagyományt. Gyáni Gábor Anthony D. Smithre hivatkozva megállapítja, hogy a filológusok mellett a történészek voltak saját nemzetük értelmi szerzői és a nem-

zet tulajdonságainak meghatározói. A 19. században megszülető nemzetek egyfelől modern konstrukciók, amelyek kifejlődésében meghatározó szerepe volt olyan innovációknak, mint például a kötelező közköztudás, ugyanakkor Janus-arcú képződmények: legitimitásukat tekintve egy ősi, gyakran elképzelt múlt felé fordulnak a teoretikusai, másfelől viszont jövő orientált szerveződések, amelyek vezetői az önrendelkezés és a haladás érdekében mozgósítják a tömegeiket. A nemzeti identitás a 19. századtól kezdődően versenyképesebbnek bizonyult a regionális, a vallásfelekezeti vagy a foglalkozási csoportokon alapuló identitáskonstrukcióknál, aminek az volt az oka, hogy egyszerre hivatkozhat a területre, a történelemre, valamint a vérségi és kulturális közösségre mint az összetartozást garantáló referenciákra. Igen érdekes Gyáni Gábornak az a felvetése, hogy a nemzeti identitás kizárólagossága az egyik meghatározó oka lehetett a modern kor tömeges migrációjának is, ebben a kontextusban pedig a költözés az identitáskényszerre adott elutasító válaszként is értelmezhető. Ha ezt az állítást elfogadjuk, akkor érdemes újraértelmezni egyebek mellett a dualizmus évtizedeiben Északkelet-Magyarországról „kitántorgó embereink” döntéseinek az indítékait is. Ebben a kontextusban pedig különösen érdekes, hogy a szerző Szűcs Jenő nyomán az állam- és kultúrnemzet fúziójára tett hiábavaló kísérletben jelöli meg a magyar nacionalizmus legfontosabb specifikumát. (203. old.)

A történetírás a 19. század második felében érdemelte ki a tudomány státuszát, amelyben meghatározó érdemei voltak a porosz történelmi iskolának, mindenekelőtt Leopold von Rankenak. Ugyanakkor az akadémiai világ legfontosabb megrendelőjének számító nemzetállam folyamatos fenyegetést is jelentett arra a racionális kritikai diskurzusra, amely nélkül nem lehetséges tudományos kutatás és megismerés. Nem véletlen, hogy nehéz időkből a magukat profeszszionális történészként meghatározó kutatók rendre igyekeztek visszatérni a rankei

hagyományhoz. Gyáni Gábor tudománytörténeti elemzése szempontjából három fontos pillére volt Ranke munkásságának: az első a gyakran emlegetett „úgy elbeszélni, ahogy az volt” kategorikus imperatívusza, a második alapvetés, hogy a történelmi eseményeket az önnön időbeliségükben és saját történelmi kontextusukban kell rekonstruálni és elbeszélni, végül pedig Ranke egyértelműen a gyakorlati kutatómunkától és nem a filozófiai spekulációtól várta a történelmi tudás birtokbavételét. A Hóman Bálinttal és Szekfű Gyulával fémmelzett magyar szellemtörténeti iskola képviselői ezt a hagyományt igyekeztek követni, és a hétközetes „Hóman–Szekfű” a maga korában egyértelműen a nemzeti mesterelbeszélésnek számított. Ezt a nemzeti szellemtörténeti kánont egy komolyan vehető támadás érte, az ellenkánon megfogalmazója pedig a magyar népiségtörténet vezéralakja, Mályusz Elemér volt. Ugyanakkor döbbenetes volt olvasni, hogy milyen kockázattal járt egy olyan történésszel vitába keveredni, aki történetesen egy háborús kormány minisztere is. Nem csekély félelemlről árulkodnak Mályusz Elemér 1942-es bocsánatkérő sorai: „...őszintén sajnálom és mélyen fájjalom, hogy a Miniszter urat akár személyében, akár tudós becsületében, szándékom ellenére, bizonyos, mint baráti felvilágosításokból utólag meggyőződtem, téves feltevésekből kiindulva megsértettem.” (40. oldal) Mindazonáltal a hatalom mulandóságát jól bizonyítja, hogy 1949-ben, a bocsánatkérő levél megfogalmazása után mindössze hét évvel a marxista történetírás leveleszi a tábláról mind a szellemtörténeti kánont, mind pedig a népiségtörténeti ellenkánont. A marxista történetírás egyeduralgódóvá válásának volt néhány pozitív következménye is: egyfelől a honi marxista történetírás egy kvázi globális kontextusban kellett hogy meghatározza magát, másfelől pedig nem lehetett megúsni az elméleti, történetfilozófiai kérdések megvitatását a kor normái szerint az állampárt által meghatározott diskurzív térben, ami viszont ritkán volt a tudományos megismerés szempontjá-

ból valóban inspiráló. Nem ismertem a kiváló Ránki György hivatali karrierjének politikai vonatkozásait, és amikor olvastam az erre vonatkozó információkat Gyáni Gábor tanulmányában, nem lett jó kedvem tőle. Tartós mintázatnak tűnik a honi közéletben, hogy a tudományos élet szereplőinek nem kell tartaniuk a politikai aktorok önkorlátozó magatartásától. Ebben a kontextusban és utólag már nem meglepő a rankei alapokon álló és nemzeti keretekben gondolkodó történetírás reneszánsza a rendszerváltást követő időkben, ahogyan az elméleti, illetve a magyar történelmen kívüli történeti kérdések iránti érdektelenség sem. Gyáni Gábor határozottan fogalmaz: „Ma újra vannak Magyarországon ún. nemzeti elkötelezettségű történészek, sőt a nacionalizmus túlzó historizálása, valamint a nemzeti múlt történeti mitizálásának féltelensége ma szinte a reneszánszát éli idehaza.” (367. old.)

Gyáni Gábor mindenekelőtt társadalomtörténészként határozza meg magát, nem véletlen, hogy a kötet több tanulmányában is foglalkozik a magyar társadalomtörténeti kutatás evolúciójával. Meggyőzően példázza a honi társadalomtudományok „követési távolságát”, hogy az 1930-as években induló társadalomtörténeti kutatás, illetve az 1950-es évek kvantitatív módszertani forradalmának a hatása csak az 1970-es évek elején vált érzékelhetővé Magyarországon. Az új innovatív kutatóműhely a honi tudományos intézményrendszer peremén, a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárában szerveződött meg. Az egyetemi-akadémiai világon kívül megalapított történeti demográfiai kutatócsoportban olyan „kaszon kívüli” történészek dolgoztak, mint Perjés Géza, Fügedi Erik, Faragó Tamás és egykori kedves kollégám, Benda Gyula. A kutatócsoport vezetőjének, Dányi Dezsőnek a keserű megállapítása szerint a „magyar hivatalos történettudomány nem vette észre, amit csináltunk”. (236. old.) Tevékenységük azonban hosszabb távon már egyáltalán nem volt visszhangtalan, 1988-ban egyesületi formában létrejött a társadalomtörténet „tömegszerve-

zete”, a Hajnal István Kör. Az egyetemi-akadémiai világ bevételehez azonban a két évtizeden túl még egy rendszerváltásra is szükség volt, amikor is az ELTE-n a legitimitását veszített Politikai Gazdaságtan Tanszék helyén 1991-ben megalakult a Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék Bácskai Verával az élén. Ha ezt az időtartamot elfogadjuk a honi társadalomtudományi egyetemi-akadémiai világ átlagos reakcióidejének, akkor a 2040-es években joggal számíthatunk például egy környezettörténeti tanszék megalapítására is.

A tanulmánykötet utolsó tematikai egységében Gyáni Gábor a magyar történettudomány nemzetközi beágyazottságát vizsgálja, ami egyaránt jelenti a nemzetközi tudományos ismeretek és gondolati áramlatok percepcióját, valamint a honi tudományos eredmények hatását, felhasználásuk és felhasználhatóságuk mértékét. A szerzőnek nincsenek vérmes reményei az ügyben, megállapítása szerint „a magyar történészek a kelletténél, pontosabban, az elvárhatónál kevésbé képviseltetik magukat a nemzetközi tudományosságban”. (356. old.) Ezzel a megállapítással a saját tapasztalataim alapján sem érdemes vitatkozni. Azt gondolom ugyanakkor, hogy az elszigeteltség okaira viszonylag egyszerű választ találnunk, az igazi kérdés az, hogy ezen a helyzeten hogyan lehet változtatni. Milyen módon rövidíthető le a magyar történeti kutatás felzárkózási ideje a nemzetközi élvonalhoz? Nem indulunk könnyű helyzetből, hiszen a szerző megállapítása szerint az öntudatosan vállalt elméleti tájékozatlanság a legtöbb hazai történész szemében érénynek számít. (416. old.) Egy fiatal történész hallgató számára, aki professzionálisan és nemzetközi szinten szeretne foglalkozni választott kutatási témájával, mindenképpen online hozzáférésre van szükség a nemzetközi első vonalat képviselő tudományos műhelyekhez. Erre elvileg alkalmasak lehetnének a tudományegyetemen működő doktori iskolák, de jelen formájukban nem azok. Legjobb tudomásom szerint két olyan intézmény létezik-létezik,

ahol erre lehetőség nyílt az 1990-es és a 2000-es években: az Atelier társadalomtudományi műhelye, amely időközben az ELTE Bölcsészkarának interdiszciplináris tanszékévé szerveződött, a másik pedig a Közép-európai Egyetem Történeti Intézete. Az Atelier finansziális lehetőségei mindig és megbízhatóan szerények voltak, de az Écoles des Hautes Études en Science Sociales-lal kötött együttműködési megállapodás biztosította a folyamatos hozzáférést a „globális forráskódokhoz”. Nem mellesleg az EHESS kutatóintézete, illetve irodaháza ad helyet a legendás *Annales* folyóirat szerkesztőségének a Boulevard Raspail-on. Ugyanakkor meglepő volt számomra, hogy a szerző ugyan számos esetben hivatkozott az Atelier gondozásában megjelent kiadványokra, de az elemzések szövegében sem a társadalomtudományi műhelyre, sem pedig annak alapítójára, Granasztói Györgyre nem találtam utalást. A Közép-európai Egyetem, a CEU egy előzmények nélküli kísérlet az amerikai felsőoktatás magyarországi installációjára, s Magyarországon ez volt az egyetlen olyan felsőoktatási intézmény, amely egyáltalán látszott a nemzetközi társadalomtudományi kutatás élvonalából. Ennek a nemzetközi beágyazottságú szakmai műhelynek az elvesztése súlyos veszteség a magyar történet- és társadalomtudomány számára. Érthetetlen, hogy Gyáni Gábor a honi történettudomány nemzetközi beágyazottsága kapcsán egyáltalán nem foglalkozott a CEU Történeti Intézetének a szerepével, annak ellenére, hogy az újkori tanszék oktatójaként erről rendelkezik személyes tapasztalatokkal is.

Milyen cselekvési lehetőségeink maradnak ebben a szorított helyzetben a kitorésre

„a ténypozitivizmus és a nemzeti történeti paradigma szűkre szabott kalitkájából”? Választható az egyéni, többé vagy kevésbé elszigetelten végzett kutatómunka, amelyhez az életenergiát egy kisebb közösség és a nemzetközi kapcsolatok köldökszinörja biztosítja, ám az élő tudományos kapcsolatok fenntartása az igen takarékosan finanszírozott hazai egyetemi-akadémiai világban nem egyszerű feladat. Ráadásul, ha egy szakmai kezdeményezés esetében a részvétel nem ér el kritikus tömeget, akkor az idő múltával bizonyosan elenyésszik. Másrészt a lengyel példa, ahol a lengyel akadémiai-egyetemi világ tudománypolitikai döntéshozói komoly erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy a diaszpórában élő lengyel kutatók ne szakadjanak ki teljesen a hazai kultúra és a tudomány vonzásából. Ennek a kifutására azonban legalább egy évtizedet kell várunk, ráadásul a hazai egyetemi-akadémiai világ jelen állapotában nem a tudományos diaszpóra integrációja, hanem a pusztta túlélés és a kármentés az észszerű célkitűzés. Gyáni Gábor tanulmánykötetének epilógusát a következő megállapítással zárja: „A posztmodern erjesztő hatásának tulajdonítható végül, hogy az elméleti gondolkodás is elnyerte végre létjogosultságát magán a történetírói gyakorlaton *belül*. [...] Ez komoly reményekkel tölti el azokat, akik koruk felismert egzisztenciális és szellemi kondícióit szem előtt tartva vágnak bele a múlt történetírói bűvárlásába.” Erről Sándor György konferanszié záró mondata jutott eszembe: „Ne nagyon tessenek reménykedni.”

RÁCZ LAJOS